

XIX. Yüzyıl Sonlarında Meydana Gelen Bir Kuraklık Ve Kıtlık Hadisesi İle Bunun Sosyo-Ekonomik Sonuçları

Yunus Özger*

Özet

İnsanlık tarihi deprem, sel felaketi ve yangın gibi pek çok doğal afetler yaşamıştır. Kuraklık ve kıtlık da bunlardan biridir. Bu çalışmada 1891-193 yılları arasında Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde meydana gelen kuraklık hadisesi ele alınmıştır. Bazı yörelerde iki yıl süren kışın sosyal ve ekonomik yönleri arşiv belgeleri ışığında ortaya konulmuştur. Bölge halkının çektiği zorluklar, devletin yaptığı yardımlar ve meselenin Batı basınındaki yansımaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuraklık, Kıtlık, 19.Yüzyıl, Doğu Anadolu Bölgesi, Göç.

Dünyamız son zamanlarda adına küresel ısınma denilen ciddi bir problemle karşı karşıyadır. Yeryüzünün birçok alanı gibi Türkiye de bundan payını almaktadır. Sıcaklığın aşırı artışı nedeniyle göller ve barajlar kurumakta ve başta başkent Ankara olmak üzere bazı şehirlerde içme suyu sıkıntıları baş göstermekte ve bütün gözler yağmur damlalarının yeryüzüne düşmesini beklemektedir. Yağmurun yetersizliği ileri bir safhada kuraklığa ve kuraklık da bazı tarım ürünlerinde kıtlığa neden olmaktadır.

İncelenilen arşiv belgelerinden, günümüzde karşılaşılan bu ciddi problemin aslında yeni olmadığı, tarihte pek çok örneğinin daha önce yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı coğrafyasında tarih boyunca muhtelif dönemlerde çeşitli doğal afetler yaşandığı bilinen bir gerçek olup, Bizans kaynakları kendilerinin yaşadığı bazı afetlerin Türklerin işini kolaylaştırdığını ileri sürerler. Mesela Bizanslı tarihçi Pakhmeres'e göre, 1300 yılı civarında "Tanrısal gazabın bir işareti" olan çok korkunç bir sel, ırmak yatağının değişmesine neden olmuş ve Bizans istihkâmlarını tahrip etmiştir. Bu felaketin ardından Türklerin Bizans topraklarına girmelerini engelleyen hiçbir şey kalmamıştır. Yine 1354'de meydana gelen bir deprem sonrası Türklerin Trakya'da başarılı fetihleri başlamıştır.¹

Edirne bölgesinde H.1100/M.1688-89'da yaşanan ve çayırları ve ürünleri tahrip eden sel felaketi arşiv belgelerinde sözü edilen ilk doğal afetlerdendir.²

Doğal afetler sadece sel ve depremlerden ibaret değildir. Yağmurun aşırı yağışı sel felaketine sebep olduğu gibi, yetersiz yağışı da kuraklığa neden ol-

* Yrd. Doç. Dr. Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yozgat. Eposta: yunusozger@yahoo.com

¹ Elizabeth A.Zachariadou, "Doğal Afetler: Fırsat Anları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afet-ler*, İstanbul 2001, s.6-7.

² Suraiya Farooqhi, "Tanrısal Değişimin Bir Göstergesi olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel, 1100/1688-89", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, s.273.

maktadır. 1559-1560 yıllarında ise Karadeniz'in kuzeyindeki Osmanlı topraklarında yani Kırım bölgesinde kuraklık ve kıtlık hadisesi yaşanmış ve buralarda göç hareketleri baş göstermiştir.³

Bu tür kuraklığın etkili olduğu tarihlerden biri de 1891-1893 yıllarıdır. Bu tarihte Erzurum'dan Bitlis'e, Harput'tan Gümüşhane'ye kadar Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerini etki altına alan bir kuraklık ve kıtlık hadisesi yaşanmış ve bölgede birçok sosyo-ekonomik değişikliklere neden olmuştur. Bu değişikliklere geçmeden önce, kuraklığın ülkedeki etki alanını belirlemek gerekmektedir.

KURAKLIĞIN BOYUTU VE ORTAYA ÇIKTIĞI BÖLGE

Arşiv belgelerine göre R.1307-1309 (M.1891-1893) yılları arasında, *barânın fıkdanından dolayı*⁴ yani yağmurun yetersizliğinden ötürü iki yıl üst üste kuraklık olmuştur. Kuraklık özellikle Doğu Anadolu bölgesinde etkili olmakla birlikte, Bayburt ve Gümüşhane gibi Karadeniz Bölgesinin Doğu Anadolu'ya yakın olan iç kesimlerinde de görülmüştür. Aslında bu tarihlerde kuraklık sadece Anadolu ile sınırlı kalmamış, Trablusgarp gibi imparatorluğun uzak eyaletlerinde de hissedilmiş ve buralarda da başta bazı hayvan türlerinin yok olma tehlikesi geçirmesi olmak üzere çeşitli sıkıntılara yol açmıştır.⁵ Ancak, çalışma alanı Doğu Anadolu dolayları ile sınırlandırıldığından, uzak eyaletlerdeki gelişmelere fazlaca yer verilmeyecektir.

Anadolu'nun bazı yörelerinde kuraklığın etkisi üç yıl gibi çok uzun bir süre devam ettiğinden, buralarda yaşayan çiftçilerin mağduriyeti daha da artmıştır. Toprağa bağımlı bir hayat süren köylüler, bir yandan kuraklığın etkisini azaltmanın çaresini ararken, bir yandan da aynı dönemde ortaya çıkan ve zaten kısıtlı olan mahsullerine zarar veren bir tür böcek istilası ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Ekili araziye zarar veren bu tür böcek saldırısına maruz kalan yerlerden biri Muş yöresidir. Muş kazasının Bulanık, Avcı ve diğer nahiyelerindeki muhtarlar, bağlı oldukları Diyarbakir Valiliğine gönderdikleri dilekçelerde, "üç senedenberü devam eyleyen kuraklık ve şu aralık zuhur eden bir nev'i böceğin sene-i hâliye mahsulât-ı cüziyyesini itlâf eylemesinden dolayı yemeklik ve tohumluk tedarikinde müşkülata düçar oldukları ..." hususunu dile getirmişlerdir. Muhtarlar, türünü ve

³ Gilles Veinstein, "Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdikleri Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, s.298.

⁴ Dahiliye Nezaretine gelen telgraflarda durum "... *barânın fıkdanından dolayı*..." şeklinde dile getirilmiş ve Nezaret de Erzurum Vilayeti'ne aynı doğrultuda önerilerde bulunmuştur. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA). *Dahiliye Mektubi Kalemi* (DH.MKT.), nr.1998/2, 22 Muharrem 1310/ 16 Ağustos 1892 tarihli Dahiliye Nezareti'nin Erzurum Vilayetine telgrafi.

⁵ Bingazi Sancağı'ndan Sadarete yazılan tahrirattan anlaşıldığına göre, Trablus bölgesinde de iki yıl üst üste kuraklık meydana gelmiş ve hatta bundan dolayı bazı hayvan türlerinin nesilleri yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bkz. BOA. DH. MKT. nr.2210/36, 24 Ramazan 1311/31 Mart 1894 tarihli Sadaret tahriratu.

özelliğini bilmedikleri böcek istilasının, kendilerini zor duruma soktuğunu ve bu durumdan ancak devlet yardımıyla kurtulabileceklerini ifade etmişlerdir.⁶

KURAKLIĞIN ETKİLEDİĞİ YÖRELER

ERZURUM VİLAYETİ

Erzurum Vilayeti, bahsedilen dönemde kuraklık ve kıtlığın en fazla görüldüğü yerlerin başında geliyordu. Vilayetin idare meclisi, içinde bulunulan sıkıntılı hali bir mazbata ile hükümete bildirerek, hükümetten çözüm beklentilerini ortaya koymuşlardır. Meclis, mazbatasında "... ol havâlide geçen sene vuku'bulan kuraklık hasebiyle ahâlinin düçâr-ı müzayaka..." sına dikkat çekmiş ve özellikle Ova Kazasında yaklaşık 10.000 kişinin yardıma muhtaç durumda olduğunu söylemiştir. Meclis üyeleri ihtiyaç sahibi her bireye yaklaşık 100'er kuruş yardımın yapılması gereğini iletmışler, ancak bunun da çok büyük bir meblağa denk geleceğini ve hükümetin bunu finanse etmek için sıkıntıya düşebileceğini de hesaba katmışlar ve bu yüzden de bir orta yol önerisinde bulunmuşlardır. Buna göre, ihtiyaç duyulan meblağın yarıya yakınının, ihtiyaç sahibi bireylerin komşuları tarafından yapılacak zahire yardımı yoluyla karşılanması, kalan kısmın ise devlet tarafından ödenmesini teklif etmişlerdir.⁷ Teklifin kabul edilip edilmediği hususunu aydınlatılabilecek herhangi bir veri bulunmamakla beraber, idare meclisinin şayet yardım ulaşmazsa halkın çok ciddi sıkıntılara düşeceği uyarısı, meselenin önemini anlatması açısından kayda değerdir.

GÜMÜŞHANE SANCAĞI

1893 sonbaharında Gümüşhane Sancağından sadarete gönderilen telgraftan anlaşıldığına göre, bölgede 1892'de başlayan kuraklık ertesi yıl da etkisini devam ettirmiş ve buralarda da tohum ekilememiştir.⁸ Kıtığın da baş göstermesi ile birlikte insanların bir kısmı "*maişetlerini temin için*" sahil vilayetlere göç etmeye başlamışlardır.

Aslında bu göç olayı, toplumu derinden etkileyebilecek son derece önemli bir sonuç olmuştur ki, bu duruma aşağıda detaylı olarak yer verilecektir.

PALU KAZASI

Günümüzde Elazığ Vilayetine bağlı olan Palu kazası 1890'lı yıllarda Diyarbekir Vilayetinden idare edilmekteydi. Palu kazasından 6 ulema ve 4 papazdan oluşan bir heyet, 21 Haziran 1893 tarihinde kaza dahilindeki durumu: "...Palu kazasında iki senedenberi 'arız olan kuraklık dolayısıyla beş guruşa satılan bir şinik darı otuzbeş guruşa çıkartıldı. Sinin-i sabıkaya nisbetle bu sene beş de bir radde-sinde ekilen tohum mahsulâtta ümitsiz kat' olmuş şimdiye kadar hayvan sahipleri hay-

⁶ BOA. DH. MKT., nr.110/44, 4 Muharrem 1311/18 Temmuz 1893 tarihli Bulanık, Avcı ve diğer nahiy muhtarlarının Diyarbekir Valiliğine sundukları dilekçe.

⁷ Erzurum vilayeti idare meclisi, durumun vahametini "... Zikrolunan beşyüzbin kuruşun süir-at-ı te'diyesi ehemmiyetle taleb ve iş'ar olunması..." cümleleriyle ortaya koymuşlardır. BOA. DH.MKT., nr.2054/58, 10 Şubat 1310 /22 Şubat 1895 tarihli tahrirat.

⁸ Gümüşhane Sancağındaki durum Sadarete şu şekilde bildirilmiştir. " geçen sene olduğu gibi bu sene dahi Gümüşhane Sancağı ve mülhakatında kuraklık devam ederek ..." BOA. MKT., nr.164/43, 27 Rebiyyülevvel 1311/ 8 Ekim 1893 tarihli tahrirat.

vanâtiyla hayvanâtı olmayanlar arkasıyla yigirmi dört otuz altı saat mesafe-i ba'id de bulunan Diyarbakir ve Siverek'den zahire getirüb kifâyet-i nefis itmekte iken ona da kim-senin tahammül ve ta'kadi kalmadı..."⁹ cümleleriyle İstanbul'a bildirmişlerdir.

Burada heyet, kuraklık nedeniyle önceden 5 kuruş olan bir şinik darının 35 kuruşa yükseldiğini, fiyatın yedi kat arttığını özellikle vurgulamışlardır. Yöre çiftçisini etkileyen sadece aşırı fiyat artışı değildir. Dilekçelerinden anlaşıldığına göre onları derinden etkileyen bir diğer mesele de tohumluk bulamamaları nedeniyle önceki yıla oranla tarlalarının ancak beşte birini ekebilmiş olmalarıdır. Bu durum da onların yaralarını sarmaya yaramamıştır.

Dilekçelerden anlaşılan bir diğer sıkıntı ise, çiftçilerin Diyarbakır ve Siverek gibi kendilerine oldukça uzak mesafede bulunan şehirlere giderek sırtlarında zahire getirmek zorunda kalmış olmalarıdır.

Palu kazası heyeti, "...binaenaleyh hâlen ve istikbâlen uğradığımız müşkülâtın salâhımız ümidiyle bil-umûm ahâlimize halk bâb-ı ihsân-ı sâib hazret-i tacidârden iltica olunmuşdur." diyerek durumdan çıkış yolu aramış ve devletin şefkat elinden başka başvurulacak bir yer olmadığını ifade etmişlerdir.

BAYEZİD KAZASI

Günümüzde Doğubayezit olarak anılan ve Ağrı iline bağlı bir ilçe merkezi olan Bayezid kazası, kuraklıktan etkilenen yerler arasındaydı. Diğer bölgelerde olduğu gibi, burada yaşayan çiftçiler de, kuraklık nedeniyle zahireye aşırı ihtiyaç duymuşlar ve Erzurum Valiliğinden yemeklik ve tohumluk ihtiyaçlarının bir an evvel karşılanmasını talep etmişlerdir. Bölge halkının bir kısmı da, *ihtiyacın şiddetine mebni Sivas Vilayetine muhacerete*¹⁰ yani göçe başlamışlardır.

KURAKLIĞIN SOSYAL SONUÇLARI

ÇEŞİTLİ HAYVAN TÜRLERİNİN YOK OLMA TEHLİKESİ YAŞAMASI

Kuraklığın en önemli sosyal sonucu hiç şüphesiz, insanların geçimlerini sağlamak üzere doğup büyüdükleri vatanlarını terk etmek zorunda kalışlarıdır. Bu kısım göç başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Göç olayından başka ortaya çıkan iki önemli hadise vardır. Bunlardan biri, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki önemli bir toprağı olan Trablus bölgesinde, yaklaşık iki yıl devam eden kuraklık dolayısıyla, bazı hayvan türleri yok olma tehlikesi yaşamıştır. Bu duruma karşı Bingazi idare meclisi, koyun, keçi ve karasığır cinsi hayvanların deniz ve kara yoluyla dışarıya ihracını yasaklama cihetine giderek önlem almaya çalışmışlardır. Ancak, İstanbul'da meseleyi ele alan Meclis-i mahsus-ı vükela, bu tür bir yaklaşımı mahalli ticareti sekteye uğratacağı endişesiyle uygun bulmayarak¹¹ öneriyi geri çevirmiştir.

⁹ BOA. *İrade Hususi* (İ.Hus.), nr.13, 9 Haziran 1309/21 Haziran 1893 tarihli ulema ve papaz heyetinin Diyarbakir Vilayetine ve oradan da Yaver-i Ekrem Derviş Paşa vasıtasıyla Padişaha sunulan telgraf.

¹⁰ BOA. DH.MKT., nr. 2012/15, 27 Rebiyyülahir 1310/ 18 Kasım 1892 tarihli Erzurum Vilayetinin Nafia ve Ticaret Nezaretine gönderdiği tahrirat.

¹¹ BOA. DH.MKT., nr.2210/36, 24 Ramazan 1311/ 31 Mart 1894 tarihli tahrirat.

MEVAŞİ HIRSIZLIĞI

Diğer önemli hadise ise, mevaşi denilen koyun ve keçi hırsızlığının ortaya çıkmasıdır. Erzurum Valisi Haydar Bey imzasıyla Dahiliye Nezaretine gönderilen ve Erzurum meclis-i idare-i vilayet kararı olduğu belirtilen bir telgrafta, kıtlık dolayısıyla bölgede ortaya çıkan bu hususa değinilmiştir. Vali Haydar Bey "kuraklık hasebiyle hasil olan fakr-u ihtiyacdan dolayı hasb-el mevsim vilayetin her cihetinde gasp ve garat-ı mevaşi tezayüd ..." ettiğinden bahsederek, durumu özetlemiş ve kıtlık nedeniyle halkın büyük mağduriyet içine düştüğünü bundan dolayı da vilayetin her tarafında koyun ve keçi gasp ve hırsızlığının baş gösterdiğini ifade etmiştir. Vali Haydar Bey, bunun engellenebilmesi için harekete geçildiğini ancak, süvari askerlerinin hareket seyrinin kanunla sınırlı olmasının kendilerini zor duruma soktuğunu söylemiştir. Vali Bey, gaspçı eşkıyaların yakalanması için "... derdest-i arz ve iş'ar ise de umur ve kaydına müsaade buyrulduğu halde sonbaharda ruhsat verilmek üzere süvari-i jandarma maaş ve ta'yinatıyla yüz neferin hemen kayt ve istihdamı ihtiyâc-ı sahîh ve ehemmiyet-i maslahata mebnidir..." diyerek 100 nefer jandarmanın görevlendirilmesinin gereği üzerinde durmuş ve taleplerinin karşılanmasını istemiştir.¹²

GÖÇLER

Erzurum, Gümüşhane, Bayburt ve Tercan gibi birçok şehirden, Karadeniz sahillerine göçün başlaması, kuraklığın şüphesiz en önemli sosyal sonucu olmuştur. 8 Ekim 1893 tarihli tahrirat, Gümüşhane halkının içinde bulunduğu durumu ortaya koymakta ve iki yıl devam eden kuraklık nedeniyle çektikleri sıkıntıların nedeni büyük olduğunu gözler önüne sermektedir. Ellerindeki arazileri de ekemeyen Gümüşhane halkının bir kısmı, "maîşetini temin için sahil vilayetlere göç" etmeye başlamıştır.¹³

Erzurum Vilayeti'ne bağlı Bayburt ve Tercan kazaları ahalisinden bir kısmı da, yine aynı gerekçe ile yani maîşeti temin için özellikle Trabzon'a göç etmişlerdir. Daha iyi bir hayat sürmek, kuraklığın etkisini ortadan kaldırmak için topraklarını terke mecbur kalan bu insanların, acaba Trabzon'a ulaştıklarında karşılaştıkları tablo, umdukları ya da bekledikleri gibi miydi? Meselenin daha iyi anlaşılması için öncelikle cevaplandırılması gereken soru bu olmalıdır.

Bu önemli sorunun cevabı, dönemin Trabzon Valisi Mehmed Kadri Bey'in, sadaret ile yaptığı yazışmalarda açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Bürokrat bir aileden gelen, zekasıyla kendisine mahsus tedbirlerle karışıklıkları düzeltme yoluna giden Kadri Bey¹⁴, II. Abdulhamit döneminin önemli devlet adamlarındandır. Padişahın idare tarzının mühim bir özelliği, bürokratların değişmeden uzun süre görevlerini sürdürüyor olmalarıydı. Kadri Bey de bunlardan biri olup, 21 Nisan 1892'de Trabzon'a vali olarak atanmış ve 23

¹² BOA. DH.MKT, nr.81/44, 21 Zilhicce 1310/ 6 Temmuz 1893 tarihli Erzurum Valisi Haydar Bey'in Dahiliye Nezaretine telgrafı.

¹³ BOA. DH.MKT, nr.164/43, 27 Rebiyyülevvel 1311/ 8 Ekim 1893 tarihli Gümüşhane sancağı'ndan sadarete çekilen telgraf.

¹⁴ Ömer Akbulut, *Trabzon Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler*, I, Trabzon 1955, s.170.

Ocak 1903'e denk gelen öldüğü tarihe kadar on bir yıla yakın bu görevde kalmıştır.¹⁵

Vali Kadri Bey, telgraflarının birinde, "*.. icra olunan tahkikat neticesinden anlaşıldığına göre, yalnız Lazistan ve Trabzon sancaklarının merbut olan kaza ve nevâhiye gelüp muvakketen yerleşmiş olan ailelerin mikdarı otuz bin nüfusu müteceviz olub..*" diyerek Rize ve Trabzon yöresine geçici olarak gelip yerleşen insanların sayısının otuz binden fazla olduğunu belirtmiş ve böylece meselenin büyüklüğüne dikkat çekmiştir.¹⁶

Bir anda bu kadar çok nüfusun Trabzon'a adeta akın etmesi, Trabzon halkını da, idarecilerini de gerçekten müşkül duruma düşürmüştür. Ancak hiç şüphesiz, asıl sıkıntıya maruz kalanlar, bölgeye gelmiş olan göçmenlerdir. Kuraklık mağdurlarının en çok karşılaştıkları sıkıntıları ve yapılan yardımları şu başlıklar altında değerlendirmek mümkündür.

1- İş bulma sıkıntısı: Vali Kadri Bey, Trabzon ve çevresinin iş istihdamı yönünden çok da elverişli olmadığını ifade ederek, buraya göç edenlerin çalışmak için iş aradıklarını, ancak bulamadıklarını, bu yüzden de mağduru olduklarını belirtmiştir. Göç eden ailelerden çok azının reisleri bir iş bularak geçimlerini temin yoluna gitmiştir.

2- Belediye ve hayırseverlerin yardımına muhtaç olunması: Ailelerden iş bulamayanlar, dolayısıyla geçimlerini temin edemeyenlere, belediyeler ve bölgenin hayırseverleri kucak açmıştır. Ancak bu yardımların da çok uzun süreli devam etmesi mümkün olmamıştır.

3- Valiliğin ekmek yardımı: Trabzon Valiliği, yukarıda durumu bahsedilenlerin dışında kalan ve hiçbir geliri olmayan insanlara devletin şefkat elini uzatmış ve bir süre ekmek yardımında bulunmuştur.

Mağdur durumda olan insanlara uzatılan bu yardım elinin, etnik ve dinî herhangi bir ayrıma tabi tutulmadan tüm Osmanlı tebaasına uzatıldığı bilinen bir gerçektir. 1895 yılında Ermeni fedailer, Bayburt'ta ayaklanma çıkarmışlar ve asiler cezalandırılmışlar, ancak onlardan geriye kalan eş ve çocuklar yine devletin o şefkat eli altında tutulmuşlardır. Fedailerin, aileleri mağdur duruma düşmesin diye yaklaşık 5-6 ay ekmeklik zahire yardımı yapılmıştır.¹⁷

Trabzon yöresine göç eden insan sayısının oldukça kabarık olması ve yardım yapılan birey sayısının yaklaşık 7.000 civarına ulaşması, bu yardımın uzun süre devamını engellemiştir.

4- İskân yeri sıkıntısı: Göçmenlerin esasında en temel sıkıntıları, başlarını sokacakları bir evlerinin bulunmamasıydı. Bu problem halledilemediğinden, buna bağlı olarak diğer sıkıntılar zuhur etmişti. Vali Kadri Bey "*...biçarelerin buralara kadar gelerek köy kenarlarında ve orman aralarında siperlenüp sedirmek derece-*

¹⁵ Son derece faal, zeki, dürüst bir idareci olarak bilinen Kadri Bey uygulamada sert huylu olarak tanınmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulhamit Kırmızı, "Haysiyet-i Hükümeti Muhafaza: Trabzon Valisi Kadri Bey'in İdare Tarzı (1892-1903), *Karadeniz Tarihî Sempozyumu* (25-26 Mayıs 2005), Trabzon 2007, s.757-769.

¹⁶ Yunus Özger, XIX. *Yüzyılda Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, İstanbul 2008, s.44,45.

¹⁷ Yunus Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmalar*, IQ Yayınları, İstanbul 2007, s.109.

sinde... yaşamaya çalıştıklarını belirterek, göçmenlerin köy ve orman kenarlarına derme çatma yapılar içinde hayatlarını ikameye mecbur kaldıklarını çok acı bir dille sadarete bildirmektedir.

Muhacirlerin yaşadıkları bu mahallerin sağlıklı olmaması, hatta kışın şiddetine karşı dayanacak elbiselerinin bulunmaması nedeniyle kolera, tifo ve dizanteri gibi bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkmıştır. Aileler üçer beşerli gruplar halinde farklı köylere dağıldığından, yani toplu olarak bir arada bulunamadıklarından, bunlara karşı ciddi sağlık tedbirleri de alınamamış, sıhhi müdahale yapılamamıştır.

GÖÇMENLER İÇİN DÜŞÜNÜLEN TEDBİRLER

Trabzon Valisi Kadri Bey, göçmenlerin yardım yapılarak, geçici meskenler verilerek, sorunlarının çözülemeyeceğini çok iyi bilmekteydi. Bu yüzden kalıcı çözümler aramakta ve göçmenlerin 1894 ilkbahar başında memleketlerine geri dönmelerini sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak bu defa da memleketlerine döndüklerinde, henüz tarlasına ekecek tohumları olmadığından yine mağdur olacakları ve bunun için de yeni bir çözümün bulunması hususu ortaya çıktı. Kadri Bey, her şeyden önce yapılan ve yapılacak olan yardımların belirli bir kaideye bağlanması gerektiği üzerinde durarak, çıkabilecek suistimallerin önünün alınacağını ileri sürdü.¹⁸ Vali Kadri Bey, gelen her muhacire yardım yapılmasının ekonomiyi zora sokacağı gibi, bu durumun elinden iş gelen yani çalışabilecek imkânı olan aile reislerini de tembelliğe sevk edebileceği uyarısında bulundu. Bütün bunlardan sonra Vali Kadri Bey, özellikle Gümüşhane yöresinde köylülerin tarlalarını ekmeleri için aşırı çaba harcanacağını ve gerekirse bu hususta şiddete başvurulacağını ve bu şekilde arazinin boş kalmasının engelleneceğini belirtti.¹⁹

Gerçektende Kadri Bey'in düşüncesi çok önem arz ediyordu. Araziler boş kaldığı müddetçe, muhacirlerin hayata sarılamayacakları teşhisi doğrudu. Ona göre, mademki göçün sebebi, kuraklık ve kıtlıktı, o halde elinde tarlasına ekebileceği tohumu olmayan çiftçilere tohum yardımı yapılmalı ve herkes kendi memleketine geri dönmeliydi. Nitekim valinin bu önerisi doğrultusunda uygulamalar yapıldığı ve meselenin çözüme kavuşturulmasının sağlandığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı hükümeti, kuraklık ve kıtlık dolayısıyla mağdur olan yörelere yapılacak yardım hususunda herhangi bir zorluk çıkarmamıştır. Nitekim kuraklığın etkili olduğu yörelerden biri olan Bayburt kazasında, kaymakamın öncülüğünde girişimlerde bulunulmuş ve yaşanan sosyal yaraların sarılmasına yöne-

¹⁸ Kadri bey, Trabzon vilayeti sınırlarına gelen göçmenlerden bir kısmına tohumluk buğday yardımı yapıldığı ve bu yolla çiftçilerin tarlalarını ekmelerinin sağlanmasının hedeflendiğini ancak bazı köylerde tarla ekmek yerine verilen buğdayların satıldığını ve kış başlamadan bu insanların tekrar Trabzon'a gelerek yardıma muhtaç duruma düştüklerini ifade etmiştir. Kadri bu gibi suistimallerin önüne geçmek için mutlaka yardımın belirli bir kurala bağlanmasını gerektiğini Sadarete bildirmiştir. Bkz. BOA. Y.PRK. A, nr.9/21. 6 Recep 1311/ 13 Ocak 1894 tarihli Trabzon Valiliği tahrirati.

¹⁹ BOA. Y.PRK.A, nr.9/21. 6 Recep 1311/ 13 Ocak 1894 tarihli Trabzon Valiliği tahrirati.

lik hükümetten yardım talep edilmiştir. Özellikle tohum ekme mevsiminin sona ermesinden önce ihtiyaç sahiplerine tohumluk zahire istenmiştir. Bayburt'un idari olarak bağlı olduğu Erzurum Valiliği, bölgede tohum ekiminin son bulunduğu Nisan ayı sonuna kadar, Bayburt çiftçisinin ihtiyaç duyduğu 20.000 kile buğday ve 10.000 kile arpanın Trabzon, Şark-i Karahisar ve Rize'den satın alınarak Bayburt'a ulaştırılmasının aciliyetini hükümete bildirmiştir. Bürokratik işlemler biraz uzun sürse de, sonunda Meclis-i Vükelâ kararı doğrultusunda istenilen zahirenin Nisan sonuna kadar Bayburt'a nakline karar verilmiştir.²⁰ Böylece yeni göçlerin önü alınmış ve herkesin kendi tarlasını ekmesi sağlanmıştır.

Aslında olay tamamen bir göç hadisesi iken, daha büyük mecralara yayılmış ve göç hadisesi özellikle yabancı basında geniş yankı bulmuştur.

GÖÇ OLAYININ YABANCI BASINDA YANSIMALARI

Kamuoyunun oluşmasında basın, günümüzde olduğu gibi XIX. Yüzyıl sonlarında da önemli bir etkiye sahipti. Kıtık hadisesinin ortaya çıktığı dönem, aynı zamanda ülkenin pek çok yerinde Ermeni isyanlarının baş gösterdiği bir zamandı. Bundan dolayı Batılı gazetelerin gözü kulağı Türkiye'de idi. İşte bu bağlamda Erzurum ve civarındaki kıtlık hadisesi, Berlin'de yayımlanan *Vossische Zeitung* gazetesinin dikkatini çekmiştir. Gazete, olayı biraz daha farklı boyutlara çekmeye çalışarak, asılsız bir takım iddialarda bulunmuştur. Gazete Erzurum, Van, Muş ve Bitlis bölgesinde yaşayan Ermeniler arasında kıtlık nedeniyle büyük bir heyecan yaşandığını ileri sürmekte ve özellikle Muş *ahâli-yi İslâmiyesinin Yozgad, Tokat ve Ankara'ya doğru hicret etmekte olduğunu* iddia etmiştir. Gazeteye göre, Osmanlı hükümeti *vukuata meydan vermemek için bunların hicretini tervic ediyor* yani destekliyordu.²¹

Gazetenin iddiasını ileri sürdüğü bu dönem, Amerika kıtasına Ermeni göçünün aktif olarak yapıldığı bir dönemdi. Misyonerlerin teşvikiyle 1840'lı yıllardan itibaren, Türkiye'den buraya Ermeni göçleri hızlandı. Misyonerler, özellikle Ermeni gençlerini seçerek, oraya götürüyor ve üniversitelerde okutuyorlardı. Amerikan tüccarları da Türkiye'den oraya göçü teşvik ediyorlardı. Göçmenler 1891'de Amerika'da ilk Ermeni kilisesini açarak faaliyetlerini daha da artırdılar. Boston şehri, Amerikan misyonerlerinin merkezi idi. Bütün faaliyetler, "*The American Board of Commissioners For Foreign Missions*" adlı misyoner örgütü tarafından organize edilmekteydi. Misyonerlik faaliyetleri, Boston şehrine gelen bu göçlerle iyice güçlendi ve Türk düşmanlığı propaganda faaliyetleri de arttı. Hınçak partisi de burada teşkilatlanarak, Türkiye aleyhinde çalışmalarını çoğalttı.²²

²⁰ Meclis-i Vükelâ gönderilecek zahirenin, *ahâliiden en ziyade ihtiyacı olanlara ta'vizen tevzi'i lazım geldiğini* ifade etmiştir. bkz. BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları* (MV.), nr.74/76. 6 Şevval 1310/23 Nisan 1893 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

²¹ BOA, Y.PRK. A, nr.9/21, 20 Receb 1311/28 Ocak 1894 tarihli Sadaret tezkeresi.

²² Osmanlı Devleti'nin bu tarihlerde Amerikan elçisi olan Alexandre Mavroyeni Bey, Hınçak partisinin Osmanlı aleyhine Amerika'da yürüttüğü faaliyetleri takip ederek karşı önlemler almaya çalışmıştır. Bunun için bkz. Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara 2005, s.100-102.

Vossische Zeitung gazetesi, Amerika'ya yapılan Ermeni göçü ile kuraklık ve kıtlık amaçlı yapılan göçü birbirine karıştırmıştır. Bâbâli bu tür haberlerden oldukça rahatsızlık duymuştur. Osmanlı hükümeti derhal bu iddianın araştırılmasını istemiştir. Bu bağlamda Erzurum Valiliği gerekli incelemeleri yaparak hükümete geniş bilgi vermiştir. Valilik, "... dahil-i vilâyette iki senedir mahsulât olmadığından zahire fiyatı buraca fakir olan ahâlinin iştirâ edemeyeceği raddeye terakki etmekle İslâmdan bazılarının yani diğer mahalde iş bulmağa muktedir olanlar maişetlerini temîn için bu sene Lazistan, Sivas, Amasya, Malatya ve Trabzon taraflarına ve vilâyet civarına sîn-i sabıkaya nisbeten daha çok gitmişlerse de..." diyerek vilayet sınırları içinde mahsul azlığından dolayı bir sıkıntının var olduğunu ve bu nedenle geçen seneye oranla daha fazla göç olayının yaşandığını kabul etmiştir. Ancak Erzurum Valiliği geçimleri için başka yerlere gidenlerin kesinlikle hicret etmiş sayılmayacağını da özellikle vurgulamış ve bunu teyit eden deliller sunmuştur. Bunlardan en önemlisinin göç eden insanların mürur tezkeresi aldıkları ve hiç birinin hicret için müsaade istemediği gerçeğidir. Kendileri böyle bir talep de bulunmadıkları gibi, valiliğe de bu konuda herhangi bir emir ve müsaade yetkisi verilmemiştir. Bundan dolayı Osmanlı hükümeti Avrupa basınının bu haberlerini *külliyen hilâf bir haber* olarak kabul etmiş ve bu asılsız haberlerle mücadele etme cihetine gitmiştir. Ermenilerin hicreti ile ilgili olarak da Babîâli, *bundan evvel Ermenilerin bir kısmının Rusya'ya naklolduğu vaki ise de bunlar da ahiren izhâr-ı nedâmetle yine me'va-ı (mesken) kadimlerine avdet etmişlerdir* diyerek, daha önce Ruslar tarafından göçürülen Ermenilerin bile pişmanlık duyarak geri döndüklerine dikkati çekmiştir.²³ Dolayısıyla Rusya'ya giden Ermenilerin bile dönüşünden memnuniyet duyan bir devletin, Amerika'ya Ermeni göçünü teşvik edemeyeceğini dünyaya duyurmuştur.

SONUÇ/DEĞERLENDİRME

XIX. Yüzyıl sonları, siyasi, sosyal, ekonomik ve idari alanlar başta olmak üzere hemen hemen her alanda Osmanlı Devleti açısından çok mühim bir dönemdir. 93 harbi diye bilinen 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşının askeri ve siyasi sonuçları henüz ortaya çıkmak üzereyken, 1890'lı yıllarda başlayıp yüzyılın sonuna kadar ülkenin muhtelif yerlerinde devam eden Ermeni ayaklanmaları devleti ciddi sıkıntılara düşürmüştü.

İşte bu tür hassasiyetlerin yaşandığı bir sırada ortaya çıkan kuraklık ve kıtlık olayı da hem merkezi hükümeti hem de yerel idarecileri zor duruma düşürmüştür. Yukarıda genişçe bahsedildiği gibi, Anadolu'da ve Trablusgarp bölgesinde bazı yerlerde iki yıl bazısında üç yıl yağmur yağmayınca kuraklık baş göstermiştir.

Günümüzde olduğu gibi devlet, her zaman vatandaşının yanında olmuş ve gerekli tedbirleri alarak sıkıntının giderilmesine çalışmıştır. Batılı devletler yine günümüzde olduğu gibi Türkiye'nin bazı iç meselelerini siyasi platforma

²³ BOA, Y.PRK. A, nr.:9/21, 17 Receb 1311 /25 Ocak 1894 tarihli Erzurum Vilayeti tarafından gönderilen şifreli telgraf.

taşımıştır. Vakanın merkezi olan Trabzon Vilayeti ile Sadaret arasındaki yazışmalarda mağdur olan insanların kesinlikle etnik yönüne gönderme yapılmaz ve tümü tebaa-ı devlet-i aliye olarak görülmesine rağmen, özellikle bahsi geçen Berlin'deki gazetenin meseleye yaklaşımının iyi niyet taşımadığı aşikardır. Bunun bunlardan şu sonuç çıkmaktadır ki, devlet her yönden güçlü olmalıdır, gücü elinde bulundurduğu müddetçe sorunlara ülke dışından müdahale söz konusu değildir. Ancak kargaşanın hakim olduğu, krizlerin yaşandığı dönemlerde en ufak iç meseleler dış dünyada büyütülmekte ve devlet zor duruma düşürülmektedir.

İşaret edilmesi gereken son bir husus da deprem gibi, kuraklık ve kıtlık gibi bazı doğal afetlerin sadece günümüzde meydana gelmediği ve bunların örneklerinin tarihte sıkça yaşandığı gerçeğidir. Bu durumlarda Ülke idarecilerine düşen vazifenin, tarihten ders almaları gereğine inanılmaktadır.

Abstract

The human history witnessed so many disasters like earthquakes, flood and fire. Drought and famine are among these disasters. In this study, the drought of 1891-1893 experienced in Eastern Anatolia and Eastern Black Sea was evaluated. Social and economical aspects of the drought, which continued in some places so long as two years, were displayed in the light of archival sources. Difficulties experienced by people of the regions, aids of the state and reflection of the subject in Western press were considered in this study.

Key Words: Drought, Famine, 19th century, Eastern Anatolia, Migration.

Kaynaklar

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), nr. 81/44, 110/44, 164/43,1998/2, 2012/15,2054/58, 2210/36
- BOA. İrade Hususi (İ.Hus.), nr.13,
- BOA. Mektubi (MKT.), nr.164/43,
- BOA. Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK. A.), nr.9/21
- BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.), nr.74/76.
- Akbulut, Ömer; *Trabzon Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler*, I, İstiklal Matbaası,Trabzon 1955.
- Farooqhi, Suraiya; "Tarımsal Değişimin Bir Göstergesi olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel, 1100/1688-89", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s.273-287.
- Kırmızı, Abdulhamit; "Haysiyet-i Hükümeti Muhafaza: Trabzon Valisi Kadri Bey'in İdare Tarzı (1892-1903), *Karadeniz Tarihi Sempozyumu* (25-26 Mayıs 2005), KTÜ Yayınları,Trabzon 2007, s.757-769.
- Özger, Yunus; 1895 *Bayburt Ermeni Ayaklanmalar*, IQ Yayınları, İstanbul 2007.
- Özger, Yunus; XIX. Yüzyılda *Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, İstanbul 2008, s.44,45.
- Şimşir, Bilal; *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınları, Ankara 2005.
- Veinstein, Gilles; "Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdikleri Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, s.297-307.
- Zachariadou, Elizabeth A. "Doğal Afetler: Fırsat Anları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, s.6-11.